

ПІДГОТОВКА ШТУРМАНІВ ДЛЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ НАПРИКІНЦІ XVIII – У СЕРЕДИНІ XIX ст.

Олександр ЧОРНИЙ (м. Кіровоград)

Дослідження торкається діяльності навчальних закладів морського відомства на півдні України наприкінці XVIII – у середині XIX ст., спеціалізованих на підготовці штурманів для Чорноморського флоту.

Ключові слова: Південна Україна, флот, морське відомство, судно, штурман.

Research affects the educational institutions of the marine department in southern Ukraine at the end of XVIII in the mid XIX-th century, specialized in training pilots for the Black Sea Fleet.

Key words: Southern Ukraine, the marine, marine department, vessel, training pilot.

Проблематика військової історії є досить актуальною у вітчизняній історичній науці. З-поміж інших тем окремої уваги дослідників заслуговують питання, що стосуються підготовки спеціалістів для армії та флоту. Загострюється потреба у вивченні цього аспекту нині, коли українські збройні сили стоять перед вибором: чи поступово адаптуватися до європейських стандартів, щоб згодом приєднатися країні до євроатлантичних структур колективної безпеки чи розбудувувати армію і флот на засадах співробітництва із сусідніми державами, а відповідно відмовитися від вступу в НАТО.

Необхідність дослідження поставленої проблеми посилюється ще й тим, що Україна в недалекому майбутньому все ж розпочне відродження українського військового флоту й створення передової системи морської освіти. Відновлення флоту й реформування освіти важко зробити без урахування досвіду підготовки морських офіцерів та матросів у чорноморських морських училищах кінця XVIII – першої половини XIX ст.

В історичній літературі питання, пов'язані з розвитком військово-морської освіти на півдні України означеного періоду, майже не розроблені. У російській дореволюційній історіографії проблема частково розглядалася в працях військових істориків Д.Афанасьєва [2], В.Веселаго [4], С.Огороднікова [20] та в деяких дослідженнях О.Асланбегова [1], присвячених загальній історії російського флоту. Розкриваючи питання підготовки особового складу морських сил, згадані дослідники стверджують, що комплектування Чорноморського флоту кваліфікованими офіцерами відбувалося завдяки злагодженій роботі морських навчальних закладів Петербурга і Кронштадта, а це означає, що велич флоту на Чорному морі була досягнута завдяки спеціалістам, що здобули освіту в морських училищах Балтійського флоту. Ця тенденція простежується і в дослідженнях радянського часу, подібний погляд у роботі „Русская армия и флот в XIX веке” відстоює військовий історик Л.Безкровний [3]. Насправді ж упродовж першої половини XIX ст. на півдні України діяли морські

училища, які спеціалізувалися на підготовці корабельних майстрів, артилеристів і штурманів. Зокрема, останніх упродовж зазначеного періоду готували Чорноморське штурманське училище та Чорноморська штурманська рота. Зважаючи на це, окреслена проблема вимагає детального вивчення та презентації в історичній літературі.

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризується інтенсивним освоєнням Південної України Російською імперією. Приморські міста регіону в цей час поступово перетворюються на адміністративні центри Чорноморського флоту, військово-морські бази та осередки з розміщення навчальних закладів морського відомства.

Після підпорядкування Чорноморського адміралтейства та морських сил на Чорному морі централізованому управлінню наприкінці XVIII ст. в регіоні було розпочато роботу з відкриття мережі спеціалізованих морських училищ і шкіл. Виходячи з цього, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на півдні України було відкрито кілька морських навчальних закладів, серед яких і штурманське училище в Миколаєві.

У цей же час з метою встановлення контролю над підготовкою вищого командного складу Чорноморського флоту було ліквідовано Херсонський морський кадетський корпус, заснований ще Г.О.Потьомкіним 1783 року. Цей крок з боку Морського міністерства значно обмежив самостійність головнокомандувача та офіцерів штабу Чорноморського флоту в комплектуванні морських сил на Чорному морі фахівцями офіцерського рангу. На початку XIX ст. ідея про відновлення морського корпусу на півдні України порушувалася та обговорювалася на державному рівні кілька разів. Питання порушували головнокомандувачі Чорноморського флоту віце-адмірала І.І. де Траверсе та О.С.Грейг, але їхні проекти були відхилені за браком коштів, необхідних для фінансування пропонованої справи [2, с. 258]. Натомість, було прийнято рішення готувати вищий офіцерський командний склад для Чорноморського флоту в Петербурзькому морському кадетському корпусі.

Середню ланку командного складу флоту на Півдні України в зазначений період мало готувати штурманське училище Чорноморського флоту, необхідність відкриття якого обгрунтував незадовго до смерті генерал-фельдмаршал Г.О.Потьомкін, котрий був першим офіційним головнокомандувачем морськими силами на Чорному морі. План створення навчального закладу розробив віце-адмірал М.С.Мордвинов [27, с. 312], а положення про його відкриття було затверджено імператором 20 серпня 1798 року. Відповідно до штату училище було розраховане на навчання 271 вихованця.

На навчання до училища приймалися хлопці у віці 9 років переважно дворянського походження, хоча за умов недобору мали право на навчання й діти різночинців. Строк навчання становив 8 років. Для підготовки

спеціалістів Комітет освіти Адміралтейств-Колегії затвердив наступні предмети для вивчення: правопис, арифметику, геометрію, англійську мову, малювання, креслення планів, тригонометрію, навігацію, астрономію, еволюцію (морську тактику), геодезію, правила застосування карт і морських інструментів [28, с. 351]. Вихованці училища поділялися на три класи, по закінченню яких мали проходити практику на кораблях у морі.

Першим директором навчального закладу було призначено віце-адмірала Марка Івановича Войновича [16, с. 317], його помічником працював капітан І-го рангу Поскочин [20, с. 94], а навчальний процес забезпечували майор Жданов, капітан Борисов, мічман Барладан, поручик Гавриленко, майор Рубан, лейтенант Юферов та підпоручик Луценко [20, с. 95]. Деякий час в училищі викладав професор Прохор Гнатович Суворов – випускник Оксфордського університету [26, с. 30], талановитий учений-математик і лінгвіст. Він добре знав богослів'я, юриспруденцію та кілька мов: латинську, грецьку, англійську, французьку, німецьку, італійську та єврейську. Для училища П.Г.Суворов написав підручник „Плоская и сферическая тригонометрия.”

За часів управління навчальним закладом М.І.Войновичем, впродовж 1802 – 1805 рр. при училищі було збудовано друкарню, а для проведення практичних занять на його подвір'ї встановлено тренувальний фрегат „Денниця.” У системі виховання згаданий директор створив гурток театрального мистецтва, для чого облаштував у приміщенні училища театральну сцену. Вихованці охоче готували спектаклі, на прем'єри вистав запрошувалися головнокомандувач флоту, військовий губернатор, штаб-офіцери та місцеві жителі [7, с. 5 – 7]. Виходячи з цього, на початку ХІХ ст. училище були справжнім культурним осередком у регіоні.

1805 року, під кінець перебування на посаді директора штурманського училища М.І.Войновича, навчальний заклад зазнав деякої реорганізації. За імператорським розпорядженням кількість вихованців у ньому зменшилася до 152 осіб, а сума на утримання визначена у розмірі 35 542 руб. До навчального плану були додані нові предмети: Закон Божий, граматики, риторика, логіка, географія, історія, алгебра, вища математика, гідравліка, початкова фізика, французька, італійська й турецька мови, англійська мова – вилучена. Навчальний заклад мав комплектуватися обер-офіцерськими дітьми морського й сухопутного відомств, на випадок недобору учнівський склад дозволялося поповнювати вихованцями артилерійського або флотського училищ, що діяли в Миколаєві [9, с. 438 – 439]. 9 липня 1819 р. було затверджено новий, додатковий штат, за яким на утримання училища відпускатися з державної скарбниці 51 329 руб. сріблом [30, с. 4].

Після М.І.Войновича училищем керували віце-адмірал Микола Львович Язиков (1805 – 1810), генерал-майор Іван Григорович Бардака (1810 – 1822), а 1822 року директором Чорноморського штурманського

училища був призначений генерал-майор Пантелей Анастасович Адамопуло.

Під час навчання кожен вихованець обов'язково мав пройти кілька разів практику на суднах флоту. Для практичних плавань слухачі штурманського училища направлялися на кораблі Чорноморського флоту, де вони працювали під наглядом досвідчених морських штурманів. Згідно із Статутом військового флоту 1797 року [29, с. 376 – 377] юнаки виконували на кораблях штурманські обов'язки, а саме: приймали з магазинів припаси, про що записували в спеціальну облікову книгу; стежили за веденням географічних атласів і карт; тримали в належному стані всі морські вимірювальні прилади й книги, а також демонстрували вміння користуватися ними; при виході в море перевіряли стан штурвала, тросів, румпелів, руль-талей та інших складових системи кермування судном. Також практиканти вели записи в спеціальному журналі, де кілька разів на день зазначали напрям вітру та його силу, щогодинний курс судна та його швидкість, описували незнайомі береги, мілини, скелі, нові порти й гавані, а при необхідності ще й замальовували їх у спеціальних альбомах. Поряд з цим штурманські учні вдосконалювали свою майстерність у техніці вимірювання глибин у відкритому морі й точному нанесенні отриманих показників на карту. Штурман-практикант у кінці кожного дня звітував про виконану роботу старшому штурманському офіцерові корабля. Практику учні Чорноморського штурманського училища впродовж навчання проходили тричі.

Вихованці, які успішно прослухали курс морських наук та здійснили на морі три кампанії, витримавши іспит, отримували звання мічмана й призначення служити на кораблях Чорноморського флоту. За бажанням випускники могли перевестися служити на Балтику, але за умови, що деякий час відслужать на Чорному морі.

Чорноморське штурманське училище готувало гідні кадри для флоту. Про це красномовно свідчать ряди його випускників, серед яких можемо назвати О.І. Казарського – капітан-лейтенанта, командира брига “Меркурій,” екіпаж якого в нерівному бою 1829 року потопив два турецькі лінійні судна, за цей подвиг Олександр Івановичу після смерті було споруджено пам'ятник у Севастополі; С.І. Чернявський – очільник відділу кораблебудування Морського технічного комітету Морського міністерства; Є.П. Манганарі – генерал-майор, науковець, який займався укладенням “Полного географического атласа Чёрного и Азовского морей [17, с. 472 – 474]”, любитель старовини, тривалий час співпрацював з Одеським товариством історії та старожитностей. І, мабуть, найвідомішим випускником Чорноморського штурманського училища, про якого трапляється чимало матеріалів в історичній літературі, можна вважати декабриста Миколу Олексійовича Чижова, котрий закінчив його 1813 року. Через п'ять років

він отримав звання мічмана і був переведений служити на Балтійський флот, 1821 року брав участь в арктичній експедиції під командуванням відомого науковця і адмірала Ф.П.Літке, здійснив плавання до Нової землі та першим зробив науковий опис її берегів [7, с. 223]. 1824 року вже у званні лейтенанта М.О.Чижов став прихильником декабристського руху, брав участь у повстанні на Сенатській площі, був засуджений, позбавлений дворянства та всіх військових звань і нагород. Покарання відбував у с.Троїцьке Орловської губернії.

За часів Миколи I робота військово-морських навчальних закладів, а особливо їхній внутрішній розпорядок, суворо припасовувалися до вимог миколаївської дисципліни. У зв'язку з цим 4 червня 1826 р. за директорства П.А.Адамопуло наказом імператора Чорноморське штурманське училище було реорганізовано в Чорноморську штурманську роту, а це значить, що училище мало діяти тільки на військовій основі [11, с. 529]. Наступного року з утворенням Корпусу флотських штурманів рота офіційно вступила в число військово-морських навчальних закладів, після чого охочих навчатися стало стільки, що відпала необхідність набирати учнів серед слухачів артилерійського чи флотського училища. Чорноморська штурманська рота почала готувати спеціалістів для Корпусу флотських штурманів, чиновники якого контролювали підготовку морських офіцерів і займалися розподілом випускників морських навчальних закладів на військові судна для служби.

Першим керівником штурманської роти став П.А.Адамопуло, який до цього був очільником штурманського училища. 1 січня 1835 р. новим керівником навчального закладу став Федір Михайлович Шмелев, який, до речі, свого часу навчався у Чорноморському штурманському училищі. З 1853 року й до закриття роти очолював Михайло Павлович Манганарі.

З перетворенням училища в штурманську роту було підкореговано й порядок випуску з навчального закладу в мічмани. Згідно з наказом імператора від 29 жовтня 1830 р. [27, с. 239], перед присвоєнням мічманського звання претендентів стали направляти до Петербурга – у Морський корпус для вивчення фронтової служби, і лише після цього вони могли отримати перше офіцерське звання. На нашу думку, цей прийом зумовлений не тим, що рота не мала викладачів-спеціалістів фронтового навчання (рівень практичної підготовки офіцерів Чорноморського флоту й до цього, і після завжди був вищим, ніж на Балтиці), а тією обставиною, що молоді офіцери обов'язково мали пройти систему муштри, котра діяла на той час і була спрямована на викорінення із світлих голів вільнодумства та демократичних ідей.

1839 року було затверджено нові правила прийому слухачів до Чорноморської штурманської роти, які повністю дублювали правила прийому до I-го штурманського полукіпажу, що діяв у С.-Петербурзі. Право

на навчання в штурманській роті мали діти дворян, військових офіцерів та чиновників Морського відомства. Батьки, родичі чи опікуни, котрі вбачали у своїх чадах майбутніх флотських офіцерів, мали подавати прохання на ім'я керівника роти за спеціальною формою з додачею свідоцтва про народження та хрещення, медичної довідки та документів про те, що дитина більше ніде не навчається. У разі, якщо документи були оформлені належним чином, усіх охочих зараховували до роти кандидатами. Сформовані списки кандидатів керівник навчального закладу брав на свій розгляд, до зарахування в училище потрібно було чекати 3 – 4 роки, залежно від того, як звільнялися вакансії у навчальному закладі. На навчання зараховувалися діти 10 – 16 років. Зазвичай перевага надавалася тим кандидатам, котрі володіли знаннями з російської мови, Закону Божого, початкової математики, географії, історії, а також уміли писати під диктування [22, с. 22 – 28]. Окрім вихованців, що набували знання за рахунок державної скарбниці, штурманська рота здійснювала підготовку 20 осіб, які навчалися за власні кошти. Вони також вступали до навчального закладу на загальних умовах. Плата за рік навчання становила 96 руб. 50 коп [23, с. 63 – 65].

Строк навчання у Чорноморській штурманській роті становив 8 років. Як правило, при підготовці вихованців заняття з теоретичної підготовки поєднувалися з практичними видами роботи, а саме: з астрономії учні самостійно виконували спостереження в спеціально обладнаній обсерваторії на подвір'ї роти; з навігації – займалися різної складності математичними підрахунками, прокладаннями ймовірних морських шляхів на картах; з корабельної архітектури й пароплавної механіки виготовляли моделі вітрильних суден, креслили різні частини корабля і парового устаткування, а у святкові дні вихованці роти відвідували адміралтейство, де спостерігали за побудовою суден і монтажем парових машин; з фізики учні проводили досліди; з географії креслили географічні карти за заданим масштабом на великих дошках, використовуючи чорні та білі сітки; з російської мови вчилися писати на слух, а також самостійно складати невеличкі прозові й віршовані твори; з іноземних мов займалися перекладом [9, с. 449 – 450].

Як бачимо, практичні навчання майбутніх офіцерів були спрямовані не лише на підготовку кваліфікованих моряків, а й мали сприяти формуванню всебічно розвинених особистостей, котрі розумілися не лише на тонкощах обраної професії, а й добре знали кілька мов, літературу, музику і т.д. Можна з упевненістю констатувати, що навчальний заклад готував еліту регіону.

Виховання у слухачів Чорноморської штурманської роти високої моральності, шляхетності, взаємоповаги та інших позитивних чеснот проходило на уроках Закону Божого та під час богослужінь в установлені святкові дні в церкві училища. Варто зауважити, що багато вихованців роти

займалися церковним співом і відповідно співали в храмах і церквах Миколаєва. Слухацькі аудиторії навчального закладу прикрашали портрети випускників, удостоєних високих бойових та державних нагород, у цьому плані обов'язково мали бути представлені кавалери ордена Святого Георгія.

При штурманській роті діяла бібліотека, яка нараховувала 4 618 книг російською мовою, 142 – німецькою, 563 – французькою, 301 – англійською і 75 – італійською, разом – 5 699 томів [9, с. 452].

Окрім класних практичних занять, як і раніше, влітку гардемарини штурманської роти здійснювали навчальні плавання на військових кораблях, на яких виконували роботу помічника штурманського офіцера відповідно до вимог Статуту військового флоту 1797 року, про що вже йшлося вище. По закінченню строку навчання впродовж грудня, січня та лютого проходили іспити в три етапи. Екзамени приймала спеціально призначена комісія з викладачів, морських, штаб- та обер-офіцерів у присутності інспектора штурманської роти. На першому етапі кожен вихованець мав скласти комплексний іспит з математичних наук. Рівень знань кожного випускника члени комісії відзначали у своїх списках балами, встановлених для військових навчальних закладів за 12-бальною шкалою, а потім для кожного випускника окремо виводився середній бал, який і вносився до загальної екзаменаційної картки. Усі інші іспити вихованці штурманської роти складали за екзаменаційними білетами. Під час другого етапу випускники складали новий екзамен у присутності комісії, сформованої із офіцерів Корпусу флотських штурманів під головуванням командувача Чорноморського флоту й портів. Третій етап містив останній іспит, що відбувався в присутності головнокомандувача та начальника штабу Чорноморського флоту, а також усіх адміралів, генералів і штабних офіцерів. Лише після цього вихованці, що добре витримали випускні екзамени, залежно від кількості набраних балів, отримували звання прапорщика або кондуктора Корпусу флотських штурманів [9, с. 453 – 454]. Інспектор, який представляв Корпус на півдні України, розподіляв їх на кораблі Чорноморського флоту.

Чорноморська штурманська рота, продовжуючи традиції закладені штурманським училищем, також давала солідну професійну й теоретичну підготовку. Це засвідчують ряди її випускників. У різний час випускниками роти були: Микола Андрійович Аркас – віце-адмірал, головний командир Чорноморського флоту й портів у 1871 – 1881 роках [18, с. 112]; віце-адмірал Михайло Костянтинович Селістранов; генерал-майор Андрій Мойсейович Сухомлин; віце-адмірал Василь Мойсейович Сухомлин; генерал-майор Спиридон Ілліч Неделькович [19, с. 486, 662 – 663, 31] та інші.

Розвиток військово-морської техніки, поступовий перехід до парових суден та поява нарізної зброї в середині ХІХ ст. мали своїм наслідком зміни в тактиці бойових дій, а це вимагало високого вишколу командного складу

флоту. За таких умов комплектування флоту офіцерами, які мали б достатній рівень загальноосвітньої підготовки та володіли відмінними професійними знаннями, що відповідали б вимогам нової епохи в історії флоту, було вкрай необхідним. Виходячи з цього, необхідність реформування морських навчальних закладів на початку 50-х років ставала дедалі відчутнішою, але незважаючи на це, Чорноморське штурманське училище напередодні військового конфлікту в Криму й надалі працювало, значною мірою орієнтуючись на потреби вітрильного флоту, зберігаючи класовий підхід при наборі слухачів. Система кандидатства, яка діяла при вступі до училища, у майбутньому не завжди забезпечувала прихід на флот офіцерів, котрі дійсно бажали пов'язати своє життя зі службою в морських силах. Аналогічна ситуація була й на Балтиці, яка до цих пір вважається основною кузницею кадрів для флоту у XVIII – XIX ст. Кримська війна показала всі вади в підготовці морських офіцерів і матросів та чітко визначила завдання реформування системи підготовки морських спеціалістів, але скоро зробити це було неможливо, оскільки Російська імперія змушена була виконувати обмежувальні статті Паризького трактату 1856 року, які стосувалися скорочення морських сил на Чорному морі. За умовами трактату Російській імперії дозволялося мати на Чорному морі тепер уже не флот, а невелику флотилію із 7-ми дев'ятигарматних гвинтових корветів і 7-ми озброєних пароплавів, що мали охороняти чорноморське узбережжя вздовж лінії морського кордону [11, с. 142]. У свою чергу це привело до закриття всіх військово-морських навчальних закладів регіону, у тому числі й Чорноморської штурманської роти, яка припинила своє існування згідно з імператорським розпорядженням 25 червня 1862 року [3, с. 543].

Отже, впродовж 1798 – 1862 рр. на півдні України діяли Чорноморське штурманське училище та Чорноморська штурманська рота, що спеціалізувалося на підготовці штурманських офіцерів. Тривалий час навчальні заклади успішно забезпечували Чорноморський флот штурманами й штурманськими помічниками, тим самим робили чорноморські сили незалежними від спеціалістів цієї кваліфікації, які пройшли підготовку в балтійських училищах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Асланбегов А.Б. Адмирал Алексей Самуилович Грейг // Морской сборник. – 1873. – № 3. – С. 1 – 149.
2. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 г. // Русский архив. – 1902. – № 2. – С.193 – 262; Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1816 по 1853 г. // Русский архив. – 1902. – № 3. – С. 369 – 459.
3. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIXв. – М.: Наука, 1973. – 616 с.
4. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. – М.: Военмориздат НКВМФСССР, 1939. – 304 с.

5. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО) – Документи об истории Черноморского штурманского училища в г. Николаеве (1798 – 1862).. – Ф. Р 5901. – Оп. 1. – Од.зб. 53. – 247 арк.

6. ДАМО. – Циркулярное предписание Министерства внутренних дел о правах и правилах для поступления дворян в военные учебные заведения (1834 г.). – Ф. 230. – Оп. 1. – Од. зб. 203. – 6 арк.

7. Извлечение из отчета управляющего Черноморскою штурманскою ротою полковника Манганари за 1855 г. // Морской сборник. – 1856. – № 5. – С. 438 – 463.

8. Именной указ объявленный морскому министру. – О расформировании штурманской роты и 2-го учебного экипажа в Николаеве и учреждения портовой ремесленной школы / ПСЗРИ. – СПб., 1865. – Собр. II. – Т. 37. – Ч. 1. – № 38401. – С. 543 – 544.

9. Императорский указ о переименовании штурманских училищ и училищ корабельной архитектуры в роты / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. II. – Т. I. – № 390. – С. 529.

10. Ковалева О.Ф. Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. – Николаев, 2000. – Т. I. – 252 с.

11. Крутиков В.В. З історії створення броненосного флоту на Чорному морі / Південна Україна у XVIII – XIX ст. – 1998. – Вип. 3. – С. 142 – 149.

12. Левченко Л.Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе // УІЖ. – 2000. – № 6. – С. 94 – 101.

13. Николаеву 200 лет. Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1989. – 397 с.

14. Общий морской список. – СПб.: Тип. В.Демакова, 1890. – Т. III. – 602 с.

15. Общий морской список. – СПб.: Тип. В.Демакова, 1893. – Т. VIII. – 664 с.

16. Общий морской список. – СПб.: Тип. В.Демакова, 1897. – Т. IX. – 670 с.

17. Общий морской список. – СПб.: Тип. В.Демакова, 1900. – Т. XI. – 768 с.

18. Огородников С.Ф. Из прошлого (Черноморские морские училища) // Морской сборник. – 1900. – № 12. – С.87 – 105.

19. Правила для определения воспитанников в I-й штурманский полуэкипаж // Морской сборник. – 1856. – № 4. – С. 22 – 28.

20. Правила для определения воспитанников в Черноморскую штурманскую роту // Морской сборник. – 1856. – № 5. – С. 63 – 65.

21. Правила о содержании при Морском кадетском корпусе гардемарин, присылаемых в оный по высочайшим повелениям из Черноморского флота для обучения фронтовой службе / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1831. – Т. V. – Ч. II. – № 4 053. – С. 239 – 240.

22. Распоряжения и предположения князя Потемкина-Таврического об устройстве Черноморского флота и г. Николаева // Морской сборник. – 1855. – № 11. – С. 151 – 167.

23. Соколов А. Прохор Игнатьевич Суворов, учитель морского корпуса и штурманского училища в Николаеве // Морской сборник. – 1856. – № 10. – С. 29 – 33.

24. Указ данный вице-адмиралу Мордвинову о приведение в исполнение предположений покойного фельдмаршала Потемкина по преобразованию флота / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 028. – С. 312.

25. Указ об учреждении корабельных и штурманских училищ для Балтийского и Черноморского флотов с приложением штатов оных училищ / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18 634. – С. 350.

26. Устав военно-морского флота от 25 февраля 1797 / ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – № 17 833. – С. 355.

27. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАУК). – КМФ. 12 (Колекція мікрофільмів). – Положение о содержании Черноморского штурманского училища из 152 человек от 9 июля 1819 г. – Оп. 1. – Од. зб. 254. – Арк. 4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблема становлення і розвитку морської освіти на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст., історія Чорноморського флоту.